

NL
LAB

WORKING PAPERS

19. Robert Southey's Journal of a tour in the Netherlands
en Willem de Clercq's Beschrijving van eene reis door
Belgiën

Brugge door de ogen van een Engelsman in 1815 en een Nederlander in
1819

NL-Lab is een onderzoeksgroep van het KNAW Humanities Cluster. NL-Lab beweegt zich op het terrein van Nederlandse cultuur en identiteit in heden en verleden. Hoe praat Nederland, hoe smaakt Nederland, hoe vertelt Nederland zijn geschiedenis? Wanneer en voor wie staat Nederlandse identiteit op het spel? NL-Lab bundelt de krachten van (kunst)historici, letterkundigen, taalkundigen, etnologen en andere wetenschappers. Zij kijken voorbij de gangbare vragen en onderzoeken aan de hand van innovatieve onderzoeksmethodes hoe identiteit wordt gemaakt, gevoeld en bevochten.

In de publicatiereeks NL-Lab working papers presenteren onderzoekers van NL-Lab, individueel en gezamenlijk, lopend onderzoek of opiniërende interventies in bondige vorm. Ook andere wetenschappers leveren, op uitnodiging, bijdragen aan de reeks. De working papers worden gepubliceerd op de website van NL-Lab (nl-lab.net) en zijn bedoeld als zelfstandige, laagdrempelige publicaties.

NL-Lab

KNAW Humanities Cluster

Korte Spinhuissteeg 3

1012 CG Amsterdam

[0031 \(0\)20 224 6800](tel:0031202246800)

info@nl-lab.net

Vormgeving: Ingrid Arcas en Sanne Steen

© Copyright NL-Lab, Amsterdam, en Suzan de Vos 2024

De inhoud van deze publicatie mag (gedeeltelijk) worden gebruikt en overgenomen voor niet-commerciële doeleinden. De inhoud mag daarbij niet veranderen. Citaten moeten altijd aangegeven zijn.

Robert Southey's Journal of a tour in the Netherlands en
Willem de Clercq's Beschrijving van eene reis door
Belgiën

Brugge door de ogen van een Engelsman in 1815 en een Nederlander in
1819

Suzan de Vos

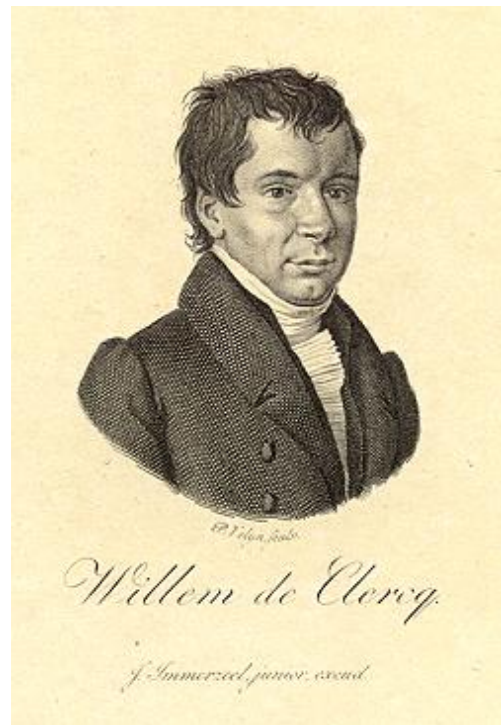
4 maart 2024

**Robert Southey's *Journal of a tour in the Netherlands* en Willem de Clercq's *Beschrijving van eene reis door België*
Brugge door de ogen van een Engelsman in 1815 en een Nederlander in 1819**

Suzan de Vos

Afb. 1. E. Nash, portret van Robert Southey, 1820 (coll. National Portrait Gallery).

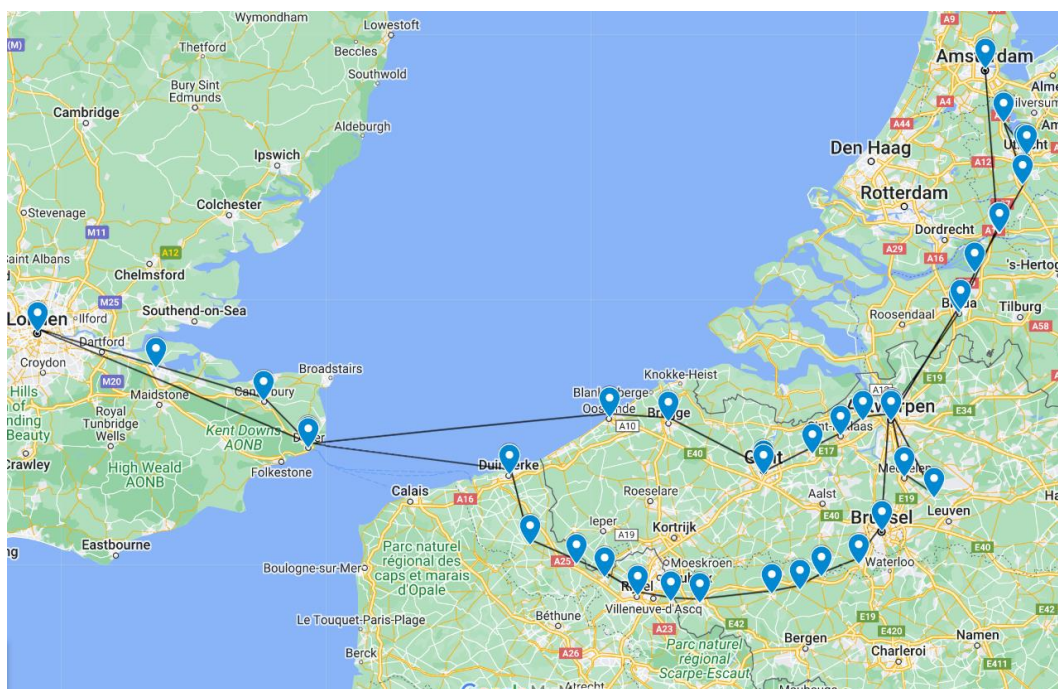
Afb. 2. P. Velijn, portret van Willem de Clercq, ca. 1820 (coll. National Portrait Gallery).e

Als Willem de Clercq (1795-1844) op 19 mei 1819 in Brugge is aangekomen, noteert hij in zijn reisdagboek dat hij logeert in Hôtel de la Fleur de Bled. Vier jaar eerder sliep de Engelsman Robert Southey (1774-1843), *poet laureate* en schrijver van onder andere reisverhalen, daar ook.¹ Southey was als *poet laureate* voor het leven benoemd om

¹ Southey, 1815, pp. 20-25. De Clercq, 1819, p. 23. Southey en de Clercq hebben met elkaar gecorrespondeerd over literatuur en ze hebben elkaar na hun reizen door België ontmoet, toen Southey in 1825 in Nederland was. Hij logeerde toen bij hun gezamenlijke vriend Willem Bilderdijk. Dat ze elkaar ontmoet hebben blijkt uit twee brieven van april 1824 en juli 1825 van Southey aan De Clercq die in één map bewaard worden in het Allard Pierson in Amsterdam onder signatuurnummer RAF LXXIII A 10.

gedichten te schrijven bij belangrijke Engelse gebeurtenissen. Hij maakte vlak na de Slag bij Waterloo samen met zijn vrouw en dochter een reis door België en hield daarvan een reisdagboek bij dat in 1911 is uitgegeven als *Journal of a tour in the Netherlands in the autumn of 1815*.

Willem de Clercq bezocht in 1819 België, Engeland en Frankrijk samen met zijn vrouw. Hij was graanhandelaar, dichter-improvisator en een van de latere voormannen van de opwekkingsbeweging het Reveil.² Vandaag de dag geniet De Clercq vooral bekendheid omdat hij drieëndertig jaar lang een dagboek heeft bijgehouden.³ Zijn reis door België, Engeland en Frankrijk is opgetekend in een afzonderlijk dagboek, waarvan ik een eerste transcriptie maakte. Op de titelpagina staat: *Beschrijving van eene reis door België nevens een uitstapje in Engeland en Frankrijk van 1 mey tot 10 juny 1819*. Op onderstaande kaart is Willem de Clercqs reis te zien.⁴

Afbeelding 3. Willem de Clercqs reis door België van 1 mei tot 10 juni 1819.

Verder blijkt het uit een brief van Southey aan zijn vrouw waarin hij zegt dat hij ‘the museum of pictures’, het Mauritshuis, heeft bezocht met een van zijn ‘Dutch curmudgeons, Mr. De Clerc’. Zie voor een transcriptie van die brief: Honings, 2009, p. 9. Ook blijkt het uit een dagboek aantekening van De Clercq waarin hij over Southey zegt: ‘het is zonderling wanneer men aan een reisverslag dan als inquisitive traveller reist, in zijne taal, over zijne letterkunde ja zelfs over zijne werken spreekt & men dan nog bijna de woorden uit de mond moet halen.’ Zie dagboek XII (1825), p. 72.

² Zie voor meer informatie over Willem de Clercq: De Clercq, (1999). *Willem de Clercq (1795-1844)*. De Bataafsche Leeuw.

³ De dagboeken van Willem de Clercq, eenendertig banden met ‘particuliere aantekeningen’ zijn uitgegeven dankzij het Willem de Clercq project van het Huygens Instituut en online raadpleegbaar: <https://resources.huygens.knaw.nl/dagboekdeclercq>.

⁴ Met dank aan Ineke Huysman voor het samenstellen van de kaart.

De Clercq en Southey bezochten grotendeels dezelfde steden, onder andere Brussel, Brugge, Gent en Antwerpen. Dit maakt het interessant om hun dagboekbeschrijvingen van deze plaatsen met elkaar te vergelijken. Hiervoor heb ik Brugge gekozen. Southey en De Clercq waren hier allebei ongeveer twee dagen en sliepen niet alleen in hetzelfde hotel, maar bekeken ook grotendeels dezelfde plekken. Ik vroeg me af hoe Southey en de Clercq Brugge ervaren hebben en in welke opzichten hun ervaringen van elkaar verschilden. Ik kijk daarom eerst naar het moment waarop de heren reisden en het reisdoel dat ze hadden. Daarna vergelijk ik de manieren waarop Southey en De Clercq Brugge en de Bruggenaren beschrijven in hun dagboeken.

Reismoment en reisdoel

Om een vergelijking te kunnen maken tussen Southey's en De Clercq's dagboekbeschrijving van Brugge, is het belangrijk om eerst stil te staan bij het moment waarop ze reizen. Als Southey op 23 september 1815 in België aankomt, is Napoleon definitief verslagen en Willem I zichzelf net uitgeroepen tot koning van de Verenigde Nederlanden. Na Napoleons eerste nederlaag in 1814 was het voor het eerst in acht jaar weer mogelijk voor de Engelsen om naar België en andere ex-Franse staten te reizen.⁵ Southey's beschrijving van Oostende, waar hij van de boot stapt, laat zien dat er inderdaad een toeristenstroom op gang is gekomen. Kruiers, winkeliers en herbergiers spreken Engels, winkels hebben Engelse inscripties en de *table d'hôte* van de herberg waar Southey overnacht is bijna volledig gevuld met Engelsen.⁶ Waterloo is *the place to be*. Een *realm of memory* waar Napoleon overwonnen is, maar waar ook veel Britse soldaten gesneuveld zijn.⁷ Schilders, schrijvers en tekenaars trekken naar dit 'stukje Engeland in België' om hun ervaringen met het thuisfront te delen.⁸ Zo ook beroepsdichter Robert Southey. In de 'introduction' van zijn dagboek schrijft hij: 'I persuaded myself that if any

---

⁵ Woloch & Popkin, (z.d). Southey, (1815), p. 1.

⁶ Southey, 1815, pp. 6, 9, 12-13 en 15.

⁷ Demoor, 2022, p. 47.

⁸ Demoor, 2022, p. 49.

person had a valid cause or pretext for visiting the field of Waterloo, it was the Poet Laureate'.⁹

Southey komt aan in een naoorlogs België waar het geld nog Frans is: '*Dieu protégé la France* is inscribed around the edges'.¹⁰ In het Brusselse ziekenhuis dat hij bezoekt om een brief af te geven aan een gewonde soldaat, liggen Engelsen en Fransen naast elkaar: 'It was gratifying to see (however ill this accursed race deserve[s] it!) that they [wounded French soldiers] were as well taken care of as if they had been our own countrymen'.¹¹ In Waterloo en omliggende plaatsen zijn de slagvelden nog bezaaid met hoeden, helmen, riemen en laarzen. Ontdaan van insignes, dat wel. Die worden even verderop te koop aangeboden.¹²

De Clercq schrijft als hij België inrijdt dat hij zich niet wil laten leiden door heersende voorstellingen van België als een bierdrinkende natie die een eeuw achterloopt.¹³ Hij wil zelf uitvinden wat hij van het land vindt door kunst en architectuur te bestuderen en nieuwe contacten te leggen. Wat hij ziet in 1819 is een stad in wederopbouw. Er wordt in Brussel een nieuwe behuizing voor de Staten Generaal gebouwd en de Reliek van het Heilige Bloed is voor het eerst sinds revolutiejaar 1795 weer meegegaan met de Heilige Bloedprocessie.¹⁴ Ook wordt er nieuwe kunst vervaardigd die de (historische) eenheid van Nederland en België benadrukt. De Clercq bekijkt een buste van koning Willem I in het kasteel van Artois in Wispelaar (zie Afbeelding 4) en ziet in Antwerpen hoe Mattheus van Bree *Willem I prins van Oranje vraagt aan Hembyze en andere Gentse Calvinisten de opgesloten katholieken vrij te laten* aan het schilderen is voor het stadhuis van Gent (zie Afbeelding 5).¹⁵ In Antwerpen ziet De Clercq ook hoe de kaaimuren van het Klein Dok, dat later het Bonapartedok zal gaan heten, aangelegd worden.¹⁶

---

⁹ Southey, 1815, p. 2.

¹⁰ Southey, 1815, p. 7.

¹¹ Southey, 1815, pp. 70-71.

¹² Southey, 1815, pp. 93-94.

¹³ De Clercq, 1819, p. 4.

¹⁴ De Clercq, 1819, pp. 19, 24 en 54. De Wilde, 2019.

¹⁵ De Clercq, pp. 7 en 12.

¹⁶ De Clercq, 1819, p. 6.

Afbeelding 4. Willem I, koning der Nederlanden (1815) door Gilles Lambert Godecharle (coll. Koninklijke Musea voor Schoone Kunsten van België).

Afbeelding 5. *Willem I prins van Oranje vraagt aan Hembyze en andere Gentse Calvinisten de opgesloten katholieken vrij te laten* (1819) door Mattheus Ignatius van Bree (coll. Stadhuis van Gent).

Voor De Clercq zal de overgang van Nederland naar België minder groot zijn geweest dan die van Engeland naar België voor Southey. De Clercq beheerste het Nederlands en het Frans, zo blijkt uit zijn tweetalige dagboek, en hij had contacten in België die hij kon opzoeken. Anna Geurts schrijft hoe belangrijk persoonlijk contact was voor reizigers in de negentiende eeuw. *Als je dingen wilde zien in de stad, dan had je daarvoor iemand nodig die de stad goed kende, een correspondent bijvoorbeeld of een herbergier.* Aanbevelingsbrieven waren volgens Geurts een manier om je netwerk van contacten uit te breiden.¹⁷ De Clercq had een aanbevelingsbrief bij zich voor ‘littérateur’ Norbert Cornelissen. Deze bracht hem in contact met Karel Lodewijk baron van Keerbergh van Kessel, gouverneur van Oost-Vlaanderen.¹⁸ De gouverneur introduceerde hem later bij monsieur Joseph-François Ducq, de directeur van de Academie van Schoone Kunsten in Brugge.¹⁹

Brugge en de Bruggenaren beschreven

Zoals gezegd logeren De Clercq en Southey in Brugge allebei in Hôtel de la Fleur de Bled. Southey geeft een uitgebreide omschrijving van het hotel. Het is in 1815 een uitvalsbasis voor Engelsen. Southey ontmoet er de familie Vardon, Mr. Edward Nash, Mr. Edward Hawke Locker en zijn vrouw Eleanor Mary Elizabeth.²⁰ Ze reizen samen naar Waterloo, waar Mr. Nash tekeningen maakt voor Southey's dichtbundel *The Poets Pilgrimage to Waterloo*.²¹ De Vardons zijn oude bekenden in de Fleur de Bled. Ze nemen Southey mee naar de keuken waar de herbergiersvrouw, ‘a compleat Flemish figure, fat and good tempered, with that familiarity which we want in England’, haar kinderen voorstelt en een krijttekening laat zien van haar zoon die studeert aan de Academie voor Schoone Kunsten in Brugge.²²

De Clercq staat niet lang bij zijn slaappleats stil. Hij noemt de Fleur de Bled een ‘maison du second rang’ waar het vooral erg druk is. Hij was van plan om niet langer dan

---

¹⁷ Geurts, 2017, p. 219 en 221.

¹⁸ De Clercq, 1819, p. 18.

¹⁹ De Clercq, 1819, pp. 23-24.

²⁰ Southey, 1815, pp. 21 en 35.

²¹ Southey, 1815, p. 209.

²² Southey, 1815, pp. 22-23.

een dag in Brugge te blijven, maar vanwege Hemelvaart kan hij niet verder reizen. De straten van de katholieke stad zijn die dag verlaten. Hij bezoekt een ‘Roomsche kerk’, maar de ‘bygoterie der Bruggenaren’ boezemt hem angst in en daarom blijft hij er niet lang.²³ Gelukkig herinnert hij zich de naam van een vroegere Brugse correspondent met wie hij de rest van de dag kan doorbrengen.²⁴

Southey gaat naar de Sint Salvadorkathedraal met herbergiersdochter Annette als gids en woont er een katholieke eredienst bij. Daar bidt hij dat de Bruggenaren snel verlicht mogen worden.²⁵ Het is duidelijk dat hij vindt dat de Engelsen verder ontwikkeld zijn. Je ziet dat ook aan de manier waarop hij Brugge beschrijft. Southey vergelijkt de stad met Oxford en Cambridge ‘in former times’.²⁶

De Clercq's beschrijving van Brugge is meer nostalgisch van aard. Hij registreert vooral de verloren gegane welvaart en de in het slop geraakte handel door Brugges verzande haven. Op de plek waar ooit ‘de drooge Oost-Indische goederen in schuiten gevoerd wierden’ staan in 1819 Café de Foi en het gebouw van de sociëteit en de beurs.²⁷ Als hij vanaf de drieëntachtig meter hoge Halletoren van Brugge over de stad uitkijkt verbaast hij zich ‘over de uitgebreidheid van een plaats die thans zoo weinig in de wageschaal van Europa betekent en die eens het middenpunt van den handel tusschen het Noorden en Zuiden en de grootste stapelplaats der Oost-Indische waren was’. Rondom de toren staan de Brugse Hallen waar volgens De Clercq ruwe lijnwaden verkocht worden, katoenen stoffen ‘die thans het grootste gedeelte van den handel van Brugge uitmaken’.²⁸ Southey, die de toren ook beklimt, legt uit wat in 1815 de functie is van de Halletoren: ‘people live in it whose business it is to give the alarm in case of fire. [...] There are two bells so large that to my remembrance Tom of Lincoln [een Engelse kathedraalklok] does not appear larger.’²⁹ Southey kijkt met Engelse ogen naar Brugge en De Clercq met handelsogen.

De Brugse schilderkunst kan Southey niet bekoren. Hij noemt de schilderijen in de Academie voor Schoone Kunsten ‘of little value’ en het Sint-Janshospitaal, waar de triptieken van Hans Memling te zien zijn, bezoekt hij niet.³⁰ Het Sint-Janshospitaal is in

---

²³ De Clercq, 1819, pp. 23 en 25-26.

²⁴ De Clercq, 1819, p. 26.

²⁵ Southey, 1815, pp. 25-26.

²⁶ Southey, 1815, p. 31.

²⁷ De Clercq, 1819, p. 26.

²⁸ De Clercq, 1819, p. 26.

²⁹ Southey, 1815, p. 32-33.

³⁰ Southey, 1815, p. 35.

1819 een ziekenhuis waarin vrouwen leven die uit geloofsovertuiging afstand hebben gedaan van hun bezittingen om zich te wijden aan de ziekenverzorging van de armen.³¹ Het is geen museum. De kunstwerken van Hans Memling zijn bedoeld voor devotie. Je moet ten eerste weten dat er kunst te zien is en je hebt een introductie nodig om er binnen te mogen.

De Clercq bezoekt het Sint-Janshospitaal wel, waarschijnlijk met baron van Keversberg.³² Die laatste had over de *Reliekschrijn van de Heilige Ursula* (zie Afbeelding 6) het boekje *Ursula, Princesse Brittanique. d'Après la légende et les peintures d'Hemling* (1818) geschreven. De Clercq ziet niet alleen de *Reliekschrijn van de Heilige Ursula*, maar ook het drieluik *De Aanbidding der Wijzen* (zie Afbeelding 7) en het *Drieluik van Johannes de Doper en Johannes de Evangelist* (zie Afbeelding 8). Hij is blij dat de Fransen deze werken niet in handen hebben kunnen krijgen: 'Ce fut avec bien de la peine que nous nous arrachâmes de ces tableaux qu'on eut le bonheur de pouvoir soustraire aux Français et que je trouve sous tous les rapports infiniment intéressants.'³³

Afbeelding 6e *Reliekschrijn van de Heilige Ursula* (1482-1489) door Hans Memling (Groeningemuseum, Brugge).

³¹ De Clercq, 1819, p. 25.

³² De Clercq, 1819, p. 25.

³³ De Clercq, 1819, p. 25.

Afbeelding 7. *De Aanbidding der Wijzen* (1479) door Hans Memling (Groeningemuseum, Brugge).

Afbeelding 8. *Drieluik van Johannes de Doper en Johannes de Evangelist* (1479) door Hans Memling (Groeningemuseum, Brugge).

Zoals al vermeld brengt De Clercq ook een bezoek aan de Academie voor Schoone Kunsten. Directeur Joseph-François Ducq doet hem geleide. Ducq heeft een atelier in de Academie, waar hij werkt aan *Antonello de Messine* *introduit dans l'atelier de Jean van Eyck* (zie Afbeelding 9). Op het schilderij leert Jan van Eyck de Siciliaan Antonello de kunst van het schilderen met olieverf. De Academie huisvest ook Van Eycks *Madonna*

met kanunnik Joris van der Paele (zie Afbeelding 10).³⁴ De Academie is dus niet alleen een plek waar kunst wordt getoond, er wordt ook kunst gemaakt én onderwijs gegeven, onder andere aan de zoon van herbergierster.

Afbeelding 9. *Antonello de Messine introduit dans l'atelier de Jean van Eyck* (ca. 1819) door Joseph-François Ducq (verblijfplaats onbekend).

Afbeelding 10. *Madonna met kanunnik Joris van der Paele* (1434-1436) door Jan van Eyck (coll. Groeningemuseum, Brugge).

³⁴ De Clercq, 1819, pp. 23-24.

Southey en De Clercq bezichtigen allebei de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Daar zien ze de praalgraven van Maria van Bourgondië (1457-1482) en Karel de Stoute (1433-1477) (zie Afbeelding 11). Southey vindt ze ‘rather costly than beautiful’. Hij is meer geïnteresseerd in koster Pierre de Zitter, die in het revolutiejaar 1795 met gevaar voor eigen leven de tombes uit elkaar heeft gehaald en begraven.³⁵ De Clercq daarentegen bewondert de details in de handschoenen en helm van Karel de Stoute en de twee levensechte hondjes aan de voeten van Maria van Bourgondië: ‘tout est parfaitement executé’.³⁶

Afbeelding 11. Praalgraven van Maria van Bourgondië (1457-1482) en Karel de Stoute (1433-1477) (1563) door Jan de Smet, Judocus Aerts, Cornelis Floris de Vriendt en Jacob Jonghelinck (Onze-Lieve-Vrouwekerk, Brugge).

³⁵ Southey, 1815, pp. 29-30.

³⁶ De Clercq, 1819, p. 24.

Conclusie

In dit artikel werd de vraag gesteld in hoeverre de reiservaringen van de Engelsman Robert Southey en de Nederlander Willem de Clercq van elkaar verschilden. De Clercq had contact met de elite van België en daarom zag hij andere dingen dan Southey, die niet over zo'n netwerk beschikte. Ze hebben Brugge ook op een verschillende manier beschreven omdat ze een ander reisdoel hadden. Southey wilde, zoals vele Engelsen met hem, Waterloo zien, 'een stukje Engeland in België'. Brugge en de Bruggenaren vergeleek hij meermaals met Engeland en de Engelsen. Hij reisde door België met een Engels gezelschap. Dat versterkte de Engeland-België-oppositie. Hij bezocht er de bekendste en meest in het oog springende plekken en was meer geïnteresseerd in de verhalen van de Bruggenaren dan in Brugse kunst.

Willem de Clercq wil als Nederlander voor zichzelf uitmaken wat hij van België vindt. Hij bekijkt in Brugge niet alleen de meest in het oog springende plaatsen, maar krijgt ook, met behulp van tot de Belgische elite behorende introducees, toegang tot bijzondere plekken, zoals het atelier van Joseph-François Ducq in de Academie van Schoone Kunsten, en bijzondere kunstwerken, zoals de triptieken van Hans Memling in het Sint-Janshospitaal. In tegenstelling tot Southey staat De Clercq in zijn dagboek uitgebreid stil bij (schilder)kunst. Als graanhandelaar ziet hij vooral de metropool die Brugge was voordat de haven verzandde. De oude kunst, zoals *Madonna met kanunnik Joris van der Paele* (1434-1436) van Jan van Eyck, is te relateren aan Brugges vroegere rijkdom. De nieuwe kunst benadrukt met behulp van beeltenissen van Willem van Oranje en koning Willem I de (historische) eenheid van Nederland en België.

De Clercq en Southey hebben in België veel meer gezien dan enkel de stad Brugge. In dit artikel is echter de ruimte niet om daarop verder in te gaan. Over Southey's dagboek is al meer geschreven, maar het reisdagboek van De Clercq uit 1819 is nog onuitgegeven en niet verder bestudeerd. Het zou goed zijn als er een uitgave komt van dat reisdagboek en als er meer studies volgen over Southey en De Clercq in Brugge. Kees Snoek heeft in 1978 een 'Lijst van reisverhalen 1834-1844' uitgebracht.³⁷ Hierin staan ook dagboeken van reizen door België. Dit zou een mooi beginpunt kunnen zijn voor een vergelijkend onderzoek naar reizen van Nederlanders door België. Willem de Clercq's dagboek zelf is ook interessant voor onderzoekers van verschillende disciplines. De

---

³⁷ Snoek, 1978.

Clercq heeft het veel over geschiedenis, architectuur, kunst en literatuur. Tot slot: in de toekomst zou er ook nagedacht kunnen worden over manieren om het dagboek interessant te maken voor een niet-academisch publiek. Fragmenten ervan zouden bijvoorbeeld toegevoegd kunnen worden aan een eigentijdse reisgids, om op die manier 1819, het verleden, met de eenentwintigste eeuw, het heden, te verbinden.

Bibliografie

- Clercq, W. de, (1819). *Beschrijving van eene reis door België nevens een uitstapje in Engeland en Frankrijk van 1 Mey tot 10 Juny 1819*. Amsterdam, Reveilarchief, Collectie Willem de Clercq, Allard Pierson, Universiteit van Amsterdam. Signatuurnummer: RAF LXV 8
- Clercq, W. de (z.j.). *Dagboek van Willem de Clercq 1811-1844*, deel VIII: 1820-1821. Den Haag: Huygens Instituut.
- Demoor, M. (2022). *A cross-cultural history of Britain and Belgium, 1815-1918. Mudscapes and artistic entanglements*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Geurts, A. (2017). Modern Travel: A Personal Affair. In A.E. Martin, L. Missinne, & B. van Dam (eds.), *Travel Writing in Dutch and German, 1790-1930. Modernity, Regionality, Mobility* (pp. 214-233). New York : Routledge.
- Honings, R. (2009). Bij Bilderdijk aan tafel. Een uniek ooggetuigenverslag van Robert Southey uit 1825. *Het Bilderdijk-Museum* 26 pp. 1-13.
- Keversberg van Kessel, C.L.G.J. (1818). *Ursula, Princesse Brittanique. d'Après la légende et les peintures d'Hemling*. Gand: Houdin.
- Snoek, K. (1978). Lijst van reisverhalen 1834-1844. *De Negentiende Eeuw* 2 (2), pp. 105-117. Geraadpleegd op 29-01-2024 van <https://demodernetijd.nl/wp-content/uploads/DNE-1978-2c-Snoek.pdf>
- Southey, R., (1902). *Journal of a tour in the Netherlands in the autumn of 1815*. Boston & New York: Houghton, Mifflin & Company.
- Wilde, M. de, (2019, 7 mei). Vanmiddag voorgesteld: ‘Het Heilig Bloed te Brugge’ het boek van Benoit Kervyn. *Het Nieuws van West Vlaanderen*. Geraadpleegd op 14 december 2023, van <https://www.hetnieuwsvanwestvlaanderen.be/vanmiddag-voorgesteld-het-heilig-bloed-te-brugge-het-boek-van-benoit-kervyn/>

Woloch, I. & Popkin, J.D. (z.d.). The continental system. *Britannica*. Geraadpleegd op 14 december 2023, van <https://www.britannica.com/place/France/The-Continental-System>